

ПРО „ПОРЦІЇ“ ТА „РАЦІЇ“ НА ГЕТЬМАНЩИНІ 1725—1750 рр.

(Матеріали про загальні норми податку та як їх здійснювано у полках Чернігівському та Ніженському).

У першій половині XVIII ст. податкова система на Україні була дуже складна й невпорядкована. Податків було дуже багато, як місцевого та загальноукраїнського, так і загальноросійського характеру. Що-року залишалося за людністю багато недоплаток¹⁾. Виплачувано з податків на утримання особи гетьмана з його двором²⁾ та на утримання генеральної та іншої козацької старшини й узагалі на утримання всього адміністративно-військового апарату на Україні. Оподатковано для цього як різні промисли та торгівлю, так і всі господарчі торговельно-промислові статті, що так чи инакше могли давати прибуток. І тільки року 1754-го покасовано ці внутрішні податки, що гальмували промисел та торгівлю. Касовано різні податки й раніше, про що буде у нас мова далі, заведено замість натурального консистентського податку „рублевий збор“, але все це були тільки тимчасові та часткові заходи й вони справи у цілому не міняли. Про низку різноманітних податків, що їх було заведено на Україні ще перед гетьмануванням Данила Апостола й що про скасування їх порушено тепер питання, ми довідуємося з однієї з архівних справ 1723 року³⁾.

В звязку з призначенням Д. Апостола на гетьмана, було порушено питання про перегляд усього реєстру податків на Україні, щоб зменшити кількість цих податків. Це потрібно було так само на те, щоб віддавати податки на відкуп (див. заголовок справи № 995). У „Пунктахъ Малор. Коллегіи о зборахъ денежныхъ и хлѣбныхъ“, поданих цареві 31 березня року 1723,

¹⁾ Див. нашу статтю „До характеристики податкової політики уряду ім. Єлисавети“ (Наук. збірник за 1927 р., стор. 44—49).

²⁾ За часів безгетьманства цей податок теж збирано.

³⁾ Харків. Ц. І. Арх., Черніг. від., спр. № 995. Повний заголовок її такий: „(Дѣло) в копиях пункты Мал. Кол. о сборах денежных и хлѣбныхъ принадлежащих до скарбу войскового. По онымъ именной в копию указ, каковы с тѣхъ сборовъ собирать повелѣно, а каковы отставлены и чтобъ тѣ сборы отдавать охочимъ людямъ на откупы и о вписаньи, что с посольства будетъ быта челом о козачествѣ и оногo докажет в подани. О посылкѣ по тому в генеральную к-рію промеморій по исполненію, об отборѣ в бывшихъ сборщиковъ в 1722 году данныхъ имъ ис Коллегіи инструкцій и о дачѣ вновь, о нечиненіи от Ген. к-ріи без согласія Коллегіи никакихъ общенародныхъ распоряженій и о предобереженіи сего в полках, комендантамъ и о прочемъ—на 64 листахъ“. Про заходи реформувати податкову систему в 1720-х рр. писав уже Ол. Лазаревський в статті про Полуботка.

в інструкціях збірщикам та в реєстрі податків, що досі практикувалися на Україні, поданому цареві 1-го (!) березня того-ж року (з усього цього тут наводиться копія), перераховано більш як 30 назов різноманітних податків. У реєстрі Малоросійської Колегії зазначено 19 назов податків, що їх Малор. Колегія тоді прохала скасувати, а саме: „записное от казанов, от казанов что мед ситят, с возов за пропускные квиты, от приѣзжих за мѣсто, с продажи лошадей и протчей скотины, с привозного всякого хлѣба, с продажи хлѣба, с мѣщан с которых беретца смотря по пожиткам, мазепщины с посполитых людей, праздничное от козаков и мужиков, с подсосѣдков козацких и мужицких, с ратушных подданных от пары волов и лошадей, броварное с вар пива с козаков и мужиков, от резницких комор что биралось сала (покабанщина), от бобылей не имѣющих грунтов, с пѣших людей с хат, стацею с посполитых людей, стацею ж с подсосѣдков конных и пѣших“ і нарешті „с козаков с каждого двора ралец“ (16 з цих податків і покасовано указом од 3 червня 1723 року).

Протягом другої чвертини XVIII ст. існувало: покуховне, тютюнове та медова десятина, поколющина (від кожного млинового кола), осенщина (збір від урожаю), скатне (від скоченої на воза куфи горілки для продажу), ратушний збір, збір гетьманові на булаву, збір натурою на гетьманську кухню продуктами та городиною, на утримання війська сердюків та компанійців, за перевіз та переїзд (через греблю, міст, пороном, то-що), на полкову та сотенну старшину, на церкви та монастирі, ярмарковий збір — очевидночки сюди ввійшли декілька вищеназваних податків. І зокрема був порціонний та раціонний податок на утримання консистентського війська.

Про податкову систему на Україні в цілому і про практику збирання всіх цих податків ми не маємо наміру тут говорити. Ці питання можуть бути за предмет окремих студій. У цій своїй розвідці ми хочемо зупинитися виключно на питанні про збирання т. зв. консистентського податку на утримання московського війська на Україні в другій та третій чверті XVIII ст., до Рум'янцівської реформи¹⁾.

За часи від 1708 по 1722 рік це питання висвітлено в статті проф. О. С. Грушевського „Розквартируванє російських полків на Україні“²⁾, ми-ж маємо подати матеріали за дальші 25 років того-ж століття і зокрема проаналізувати матеріали про Низове Посем'я, що територію його ми студіюємо. Вичерпати-ж узагалі питання про консистентський податок ми не претендуємо, а тільки, подаючи зібрані тут матеріали, робимо спробу проаналізувати це питання, порівнюючи дані менших територій (полків, сотень) з даними цілого Лівобережжя, й з'ясувати процеси даного явища.

Окрім згаданої вище статті О. С. Грушевського, порушеної в нас теми торкалися такі автори: Барвінський В. А. „Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII—XVIII вв.“, Бакай „Замѣтки о консистентахъ въ Малороссіи“ (Сборникъ Харьков. Истор.-Филол. О-ва, т. 3, стор. 319—331), Макси-

¹⁾ З року 1767 натуральний податок замінено „рублевим“ окладом.

²⁾ Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. LXXVIII, стор. 5—25.

мович Г. А. „Дѣятельность Румянцева - Задунайскаго по управленію Малороссіей“, т. I, Ніж. 1913, стор. 89—109, Лазаревський О. М. „Малороссійскіе посполитые крестьяне“.

1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО КІЛЬКІСТЬ ПОТРІБНИХ ПОРЦІЙ ТА РАЦІЙ І ПРИНЦИПИ ТА НОРМИ ЇХ ЗБИРАННЯ 1729 Р.

Щоб скласти загальну розкладку консистентського податку, покладено в основу певну вимогову норму, скільки потрібно було взагалі порцій та рацій для утримання російського війська на Україні. Норми ці було встановлено такі: призначено

	Порцій	Рацій
„Генерал-аншефу	17	100
„Генерал-лейтенантам 2-м по 13 порцій і по 60 рацій, разом .	26	120
„2-м кондукторам при них по 3 рацій	—	6
„Генерал-майор	9	6
„Аптекарю с служителями	6	14
„Корпусу Мекленбургскому	619	558
На кожен комплект полку по 1214 порцій та по 1617 рацій.		
Разом на 9 полків	10926	13653
Всього	11603	14497

Очевидячки, щоб зручніш було розкласти цей податок на полки та сотні й на двори, різницю між кількістю порцій та рацій прирівняно до порцій, по дві порції за одну рацію і таким чином стало порцій і рацій по 13050. Про це перерахування сказано так: „И оное число 11603 порцій и столько ж рацій (11603+11603). Да остальные изъ того числа рації (14497—11603=2894 рац.), вираховавши по двѣ на одну порцію й рацію виносить сумму 13050 (11603+1447), по которому разположению на всякую порцію и рацію тожь на двѣ рації противъ одной порції¹⁾ и рації виходить на десять дворовъ“.

У Ніженському полкові всіх оподаткованих дворів 10417, а порцій та рацій з них належить 1041^{1/2} зокрема. По 10 полках зазначені попереду 13050 порцій і стільки-ж рацій розкладено на 130500 дворів²⁾.

Козаків посполитих оподатковувано консистентським податком року 1729 не однаково. Козаків, певно, через те, що вони відбували військову службу, оподатковувано мало не вдвоє меншою сумою, а деяких зовсім звільнено, як це ми можемо бачити з такого реєстру року 1729³⁾:

¹⁾ Вартість рації приблизно вдвоє більша за вартість порції (33,5—88; 50—100).

²⁾ ВБУ. Рукописна збірка Лазаревського № 53. „Матеріали для історії Конотоп. сотні“.

³⁾ Ibidem.

	Нѣжинского полку	10 полковъ
„Число козаков	10.182	69.287
„Виключеніе з того числа козаки бившіе в походѣ низовомъ и службу и форпосты отбуваючіе.	1.287	8 000
„З того числа в остатку	9.195	61.387
„Тоеж остаточное число (себ-то 9195) козаков въ пулъ-положеное (себ-то взявши лиш $\frac{1}{2}$)	4.597 $\frac{1}{2}$	30.643 $\frac{1}{2}$
„Число всѣхъ посполитыхъ и подсосѣдковъ и козакихъ подсосѣдковъ	6.235	103.955
„Итого козаковъ числа половинного (4597 $\frac{1}{2}$) и посполитыхъ (6235) къ расположению суммъ.	10.833 $\frac{3}{4}$ (!)	131.598 $\frac{1}{2}$

2. ПРАКТИКА ЗБИРАННЯ ПОРЦІЙ ТА РАЦІЙ НАТУРОЮ Й ГРІШМИ В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ПОЛ. 1725–1729 РР.

Указ гетьмана Данила Апостола року 1728 призначив 8 ревізорів для перевірки полкових чернігівських комісарів: чи правильно вони збирали порції та рації та чи все, що зібрали, здали як належало.

З архівної справи, що її ми використовуємо¹⁾, видно, що за комісарами іноді залишалися невитрачені куди треба суми. Але в цілому ревізори знайшли діяльність комісарів у повному порядку. Про це вони подали звіт доповідання 22 жовтня 1729 року за 8-ма своїми підписами (всі ревізори були неписьменні і за них „руки поприкладали“ — інші).

Щоб з'ясувати справу про порціонний та раціонний податок, зокрема в полкові Чернігівському, подамо звідти деякі характерні відомості.

Знаходимо тут відомості й про кількість дворів та сіл, що платять цей податок, а так само вказівки про принципи оподаткування (спр. № 4234). Напр., сказано, що в Городницькій сотні року 1728-го було сіл та дерев. 23. Брано з поселення 1—2 порції. Взято всього 28 порцій з цієї сотні. Вартість зазначених порцій 83 золотих і 12 коп.²⁾ В цілому Чернігівському полкові було під той час 3495 козаків, мужиків, бобровників, стрільців, мірошників і шинкових дворів 6729. Та ще було „ухиляючихся от служби“ козаків 77 і „немогущих“ служити—772. Всі вищенаведені категорії людности були об'єктом обкладання; як побачимо далі, від податку звільнювано тих, хто відбував військову чи іншу службу.

Податок збираю натурою, але іноді збираю й грішми, коли відповідні військові частини, що стояли в даному полкові на квартирах, перебували в поході або стояли на форпостах. Такий випадок був, наприклад, і 1725-го року, як це видно з такої відомости надісланій до ревізорів. „Вѣдомость на промеморію п. п. ревізоров по указу гетм. Дан. Апостола пану Деміану Бутовичу

¹⁾ Харків. Ц. Істор. архів, Чернігів. відділ. Спр. № 4234, 1729 р.

²⁾ Золотий дорівнював тоді 21 к.; порція коштувала 62,6 коп. П.Н.

Ивану Яценку“. Тут зазначено: „В 725 году по мѣсяць ноябрь и декабрь сылано деньгами до Смоленска на форпосты з полку Черниговскаго констендам... 262 р.“¹⁾.

Возив ці гроші до Смоленська з с. Листвина Городницької сотні комісар Хорощко. Він-же потім аж двічі їздив до Смоленська, щоб забрати назад гроші, бо, очевидно, військо з форпостів повернулося назад до Чернігівського полку.

З вищезазначених грошей видано: „Черниговскаго полку констендам раціони на форпосты 6 р., Городницкой 2 ротѣ за полтринадцати (12^{1/2}) рцій по 25 алтын и за рації полпяти (4^{1/2}) по тому ж 22/IV. Итого 12 р 75 к. сотни Ропской выдано за 7 порцій по 25 алтын и за одну рацію 25 алтын всего 6 руб. Любецкому комисару на полдвенадцати (11^{1/2}) порцій по 25 алт., 4 рацій по 25 алт.; разом 11 р. 62 к. Выбельскому комисару полсеми (6^{1/2}) рцій и 1 рація — разом 5 р. 62 к. з деньгой; Белоусскому за полдесяти порцій (9^{1/2}) — 7 р. 12 к.; капралу за 5 порцій 3 р. 75 к.; Городницкому на 15 рцій — 11 р. 25 к.; фон Вейзбаху чи Вейсблиху (?) 7 раціонов деньгами грошей зібраних ще взимку на кожную рацію по 1 руб.). Капитану Пелу Денежневу и двум денщикам за 2 порції“. Крім того видано:

	Порції	Рації
на ¹ / ₂ октября	504	528 (полов.)
„ ноябрь видано	500	635
„ декабрь „	396	523
„ январь 1927 г. видано	385	522
„ февраль „	384	517
„ март „	392	510
В априль порцій полных и раціонов половинных	500	519 (полов.)
В априль прибывшим драгунам видано	7	—
На март видано порцій половинных прибывшим внов до рот .	100 (полов.)	—
На май „ половинных порціонов	594 (полов.)	—
Для незаапно (!) походу прибывшим драгунам з вѣчной (?) квартиры выдано провианту порціон. з поденными копейками	152	—
Для незаапно (!) походу сухарного провианту порціонов вы- дано без поденных копеек	114	—
На іюнь м-ць полку Ландмилицкому	530	—
„ іюль „ „	530	—
„ август без поденных копеек самого провианту	530	—
„ сентябрь полку Ямбурскому с поденными копейками . . .	520	—

¹⁾ З сотні Синявської 70 карб., Городницької 58 карб., Ропської 47 карб., Выбельської 48, абинської 39 карб.; за 22 порції належало 33 золотих — порція тут коштує 31¹/₂ копійки.

Це все „выдано с полку Черниговского по указу“ за рік 1726—27 на утримання цього-ж Ямбурзького полку та полку ландміліції — „порціонов провіанта и раціонов фуражу“, далі: „выдано порціонов в 1726 году на целый октябрь, а раціонов половинных на 1/2 октября“.

Що ці відомості в квитанціях Ямбурзького полку „слово в слово написано (себ-то, що копію зроблено правдиво) на том підписався бувший комісар полковий Черниговский Федор Молевский“.

На виплату утримання відкомандированим до далеких місць та тим, що прибули з одлучок, але не використали свої порції та рації, комісари теж збирали з людности порції та рації грошми. Ось, напр., реєстр: „коликое число было всех денег и куда оные употреблялись“.

	Руб.	Коп.
Приход:		
За расположение в книгах порц. и раціон	79	50
Что недонята по квитанцѣях по ротам	86	—
Итого	165	50
Расход:		
На новоопределеннаго капитана во 2-ю роту Петра Денеж- нева на его сем раціонов за фураж на шесть месяцев. Да на его денщиков двух на семь м-цев и на 3 дни за порціоны выдано	49	4 1/2
На пол Априля м-ца на осьмую роту полку Троецкаго за фураж на 91 рацію по 50 к.	45	50
На одного генер. маіора Леонтьева 8 денщиков на 6 м-цев лѣтних за порціоны по указанной цѣне выдано	23	22
На откомандированных в отлучки и прибывших з команд- дано за провиант и фураж	38	23
Итого в расходѣ	157	—
За расходом недонятых (!):		
На Стефану Харлину (сотні Городницкой комісар)	3	50
На Полковых Нѣжинских (?) комісарах	6	—
Итого з недонятыми	165	50

Порції та рації збирають у Чернігівському полкові на утримання двох рот Київського драгунського полку, восьмої роти Троїцького полку та 4-х рот Ямбурзького полку. Нижченаведені три таблиці подають нам відомості про кількість зібраних порцій та рацій за рік з червня 1728 року по червень 1729 року. Ось ті таблиці про кількість зібраних і виданих порцій:

1) „Вѣденія выдачи¹⁾ провіанта з полку Черниговского в 728 г. на двѣ роты полку Киевского драгунского.

М-цы	По тарифам	По книгам	По квитанціям ²⁾	Недоимки
На іюнь	213	213	204	9
„ іюль	203	203	203	—
„ август	203	203	203	—
„ сентябрь	210	210	210	—
На прибылого драгуна	2	2	2	—
Итого	831	831	822	9

2). „Ведомость выданного полку Троицкому (з полку Чернігівського) на осмю роту (1728—29 рр.)

М-цы	По тарифам		По книгам		По квитанціям		На откомандированных		Недоимки	
	порц.	рац.	порц.	рац.	порц.	рац.	порц.	рац.	порц.	рац.
На Октябрь	104	112	101	112	104	112	4	1	—	—
„ Ноябрь	104	112	104	112	104	17 ¹ / ₂	2	—	—	4 ¹ / ₂
„ Декабрь	103	103	103	103	94	94 ¹ / ₂	1	9	9	3 ¹ / ₂
„ Генварь	94	98	94	98	93	98	—	4	1	—
„ Февраль	9	98	93	98	93	92	7	7	—	6
„ Март	92	97	92	97	92	92	11	1	—	5
„ Апрель	92	91	92	—	91	91	—	—	1	—
„ незапапний (!) поход	67	—	67	—	67	—	—	—	—	—
Итого на ¹ / ₂ года	749	711	749	620	738	597	25	22	11	19

„На май м-ц на туюж роту осмю полку Троицкого выдали з полку Стародубовского полковые комисары по тарифу імъ от того полку (?) да деньгами за девяностъ и девять порціонов рублей сорок³⁾ без чотирех гри(вен?), которые деньги по указу Войсковой Генер. К-рія..“ (далі одірвано).

Тут-же наведено зведену порівняльну таблицю про кількість зібраних по тарифах попередніх років і надісланих з Чернігівського полку на утримання Ямбурзького полку — „начавши с перваго октябрю 1728 года по первое число іюня 1729 года“, а саме:

¹⁾ Треба розуміти: видано на руки комісарам. П. Н.

²⁾ По квитанціях, себ-то розписках, що є виправдні документи у комісарів про видані порції та рації. П. Н.

³⁾ Гривня = 5 коп.; 39 карб. 80 коп.: 99 = 40,2 коп. одна порція (1726 рік).

М е с я ц ы	По тарифам		По книгам располагател.		По квитан- циям		На откоманд. и прибывших от командир.		Недоимки	
	порц.	рац.	порц.	рац.	порц.	рац.	порц.	рац.	порц.	рац.
На Октябрь	413	423	413	423	412	417	—	—	1	6
„ Ноябрь	405	424	405	424	409	418	4	—	—	6
„ Декабрь	387	416	387	416	386	410	7	6	1	6
„ Генварь	384	395	384	395	382	388	4	12	2	7
„ Февраль	383	393	383	393	382	384	4	8	1	9
„ Март	394	434	373	429	388	401	—	5	—	28
„ Апрель	401	386 ^{1/2}	381	368	401	385	—	—	—	—
„ Май	397	—	397	—	397	—	—	—	—	—
Итого	3164	2871 ^{1/2}	3123	2848	3157	2803	19	31	5	62

Зазначені в відомостях порції та рації збірано з отаких сотень Чернігівського полку: Березинської, Столинської, Менської, Синявської, Сосницької, Волинської, Понорницької, Седневської й частини Городницької. В іншому місці сказано, що збірано порції та рації з сімох сотень. З вищезазначених сотень збірано 411 порцій та 379 рацій. А в січні це число збільшено на одну порцію (прибув ще один барабанщик) і далі аж до травня число порцій і рацій вже не збільшувалося. Збірано: порцій з жовтня по травень включно 3293 та рацій 3032 (у вищенаведених таблицях зазначено інакше — порцій 3164, а рацій 2871^{1/2}).

Отож з зазначених 7—8 сотень Чернігівського полку збірано за рік (з червня 1728 по червень 1729 р.) до 5000 порцій та до 3.500 рацій¹⁾.

Встановити точну й постійну вартість кожної порції неможливо, бо ця вартість змінювалася залежно від часу й території. В справі є вказівки на те, що „за 22 порції належит 33 золотих“ (рік 1725-й), або „по ихнему тарифу—за 99 порцій 39 карб. 80 к.“ (Стародубський полк 1726 р.). Отже тут порція розцінюється в першому випадкові в 31,5 коп., а в другому в 40,2 коп. Того-ж 1725 року порцію й рацію розцінювано однаково по 25 алтин, себ-то по 75 коп. і видавано за кожну рацію по 1 карб. (капітанові Денежневу, див. вище). Можна припустити, що збірано порції та рації за одним тарифом, а роздавано за іншим, рахуючися з чинами: капітанові, напр., один тариф, а денщиківі інший. Через те ми маємо не однакові ціни. Але, взявши середню вартість порції для 1728 року в 49 коп., а рації в 1 карб. (як це видано Денежневу), ми побачимо, що вартість усіх порцій за рік доходить до 2.500 крб., а вартість рацій до 3500 крб., що за курсом 1914 року в цілому доходить до 50 тис. карб.²⁾.

¹⁾ Порцій 4744, а рацій 3582. П. Н.

²⁾ Щоб перевести гроші тогочасного курсу на курс сучасний, як доводять Ключевський і П. Мілков, треба для років 1720—60 помножити тогочасну суму на 9.

3. ЗБИРАННЯ ПОРЦІЙ ТА РАЦІЙ НА НИЗОВОМУ ПОСЕЙМ'І В 1735 ТА 1736 РР.

а) Ново-Млинська сотня.

Поспільство м. Нових Млинів та с. Шабалинова наприкінці XVII та на початку XVIII ст. утримувало військову козацьку музику й окрім міських зборів, як зазначає О. М. Лазаревський, більш, здається, ніяких повинностей не відбувало. Але, як побачимо з нижченаведеної архівної справи, в 1730 роках було переведено спеціальне „слідствие“, щоб розкласти та збирати порціонний та раціонний податок також і з людности Ново-Млинської сотні. Року 1736 зроблено загальну ревізію української людности і з неї ми знаємо, що в Нових Млинах було 14 дворів, що належали сотенній старшині, 16 дворів — козачих, ґрунтових, 53 двори вбогих, 14 дворів козачих підсусідків. Разом вільної людности було 97 дворів. Підданих у Нових Млинах року 1736 було рангових ґрунтових 41 двір та вбогих 365 дворів. Такі відомості подають нам і Шафонський і Лазаревський.

Ці відомості про склад посполитої людности Ново-Млинської сотні 1730-х років частково можна доповнити на підставі архівної справи року 1735 ¹⁾, що зветься „Слідствие Новыхъ Млиновъ“. Розпочато цю справу 2 травня. Тут подано відомості про кількість посполитських господарств, про їхню заможність та про розмір податку, що його зібрано на утримання московського війська. Відомості подано тільки про Н. Млини й села Головеньку та Шабалинів і подано деякі відомості про с. Рижки. Слідство зроблено 2/V 1735 р. за Ново-Млинського наказного отамана Петра Мацеєнка; зроблено, щоб з'ясувати „Сколько въ ономъ городѣ имѣется жителей посполитыхъ можныхъ, середнеможныхъ, кгрунтовыхъ, малогрунтовыхъ, промысломъ купеческимъ бавячихся и нищетныхъ, конныхъ, воловыхъ и весьма убогихъ съ ихъ подусѣдками и сколько въ ономъ котловъ“. З цього заголовка видно, що ґрунти, гуральництво та торгівля були вихідними точками, щоб визначити ступінь заможности господарства. Такі села, як Негаївка, Пекарів, Костирєво, Кербутівка, Осіч та, зокрема, ні один з хуторів, що належали до Ново-Млинської сотні, зовсім не описано і навіть у даній справі й не згадано про них. Гадаємо, що цю решту опису Ново-Млинської сотні втрачено.

Число посполитих дворів даної сотні облічено р. 1735 (рік війни з Туреччиною) на те, щоб правильно розікласти порціонний та раціонний податок.

Щоб визначити ступінь заможности, беруться як наявність та кількість ґрунту, кількість гуральних казанів та розмір торгівлі, так і інші прикмети хліборобського господарства, напр. воли, коні, то-що. М-ко Нові Млини було здавна звязане торговельними шляхами з Сосницею, Меною, Гомелем та далі з зах.-європейським ринком (Шлезьк, Польща, Балт. порти) й мало характер торговельно-промислового міста. Сюди наїздили купці та шинкарі з Батурина, Конотопу, Борзни, Лохвиці, Прилуки, Лубень,—навозили сюди хліба ²⁾ та купували горілку й відвозили її до Ромна, Миргороду, Пирятина, Переяслава та

¹⁾ Харків Ц. Іст. арх., Чернігівський відділ № 17, 876.

²⁾ Хліб перемелювано на водяних млинах, що їх було тут до 50 поставів.

до інших міст, де був на неї попит. Відвозили навіть до Москви та Петербургу на тамтешні „питейные“ двори через Сівську митницю¹⁾.

Що-до економічного стану людність поділяється так. До першої, так-би мовити, категорії заможности, в описові 1735 року віднесено посполитих „можних“, що „промислом купецьким бавяться і ґрунт мають“. Розмір заможницького ґрунту не зазначено, також і розміру торгівлі, кількості волів та коней, то-що. Для можних очевидячки першорядне значіння мала торгівля, а не безпосереднє хліборобство. Таких заможних дворів у Нових Млинах було тільки 3; гуральних казанів вони мали 9 (5+2+2), а коней 7 (0+4+3); кількості волів не зазначено. Друга категорія це посполиті середньоможні. Ці теж промислом купецьким бавяться і ґрунт мають. Таких господарств у м. Нових Млинах 23; казанів у них 39 (12×2 і 5×3), але казани мають не всі, тільки 17 дворів, а 6 господарств гуральних казанів не мали. Коней ці господарі мають теж не всі, в різній кількості, а саме: 10 дворів мають по 2-є коней, 7 — по 3-є, 2 — по 4-ро і один двір мав тільки одну коняку, а 3 двори зовсім коней не мають. Не зазначено також, чи мають ці середньоможні господарі волів чи ні, а якщо мають, то в якій кількості та зокрема чи не торгують волами. Отже в оподаткуванні середньоможних господарств купецький промисел теж поставлено на перше місце. Третя категорія — це посполиті маломожні. Таких дворів у Н. Млинах 24; всіх котлів у них 21, але мають котли тільки 16 дворів у кількості по одному - два котли не більше. Коней ці господарства мають 23 на 17 дворів, — решта дворів коней зовсім не мають. Про волів теж не подано ніяких відомостей. Четверта категорія заможности це господарі нищетніє та вдови. Ці двори деякі теж мають і коней і волів. Всіх „нищетних“ дворів 60, з котрих 58 дворів мають коней або волів по 1—2 голови на двір. Нарешті, виділено ще й п'яту категорію дворів „весьма убогихъ, пѣшихъ господарей и вдовъ“. Господарств цієї останньої категорії в Нових Млинах найбільше, а саме 325. Окрім вищенаведених категорій посполитої податної людности, зазначено окремо підсусідків: козачих 14 дворів та посполитських 41 двір²⁾ і нарешті мірошників 36 дворів.

Всіх вищеперерахованих посполитих дворів, що „консистенты“ відбувають, є 500, крім 13 дворів ратушних служителів. А 36 дворів вищезгаданих мірошників за універсалом гетьманським від порціонного та раціонного податку було звільнено. Про мірошників у справі зазначено, що ці 36 мірошників „никаких повинностей не одбувають“, але далі зазначено, що мірошники дають утримання для 3-х салдат³⁾. Утримання 3-х салдат, що про них зга-

¹⁾ Горілка в Н. Млинах року 1724 була найдешевша в порівнянні до інших районів, а саме: 7—8 крб. за куфу, тимчасом як у Ніжені, напр., та-ж куфа коштувала 12—14 крб., а в Борані 10—15 крб. (спр. № 862, 1724 р.).

²⁾ Підсусідки козачі щомісячно дають тільки 5 дворів по 2 коп., а решта не дають нічого. Інші (41), посполитські дають щомісячний податок не всі а тільки 31. 6 дв. по 2 коп. 1 двір—3 к., 10 дв.—4 к., 6 дв.—5—6 к., 8 дв.—8—10 к., пересічно з 1 двора 4,7 к.

³⁾ В універсалі, що його видав гетьман Дем'ян Ігнатович, сказано між іншим так... „ми з нашею гетманською (ведомости) постерігаючи, аби на гребль Ново-Млинской (з) войска за-порожскому винтрате не делалася уйма, але тим боржей до выналежков приходов войсковыхъ

дується, то є тільки формальний мотив, щоб виправдати гетьманське звільнення мірошників од державної повинности. Гетьмани здавна мали чималі прибутки з водяних млинів і через те й видавали універсали мірошникам вищенаведеного змісту ¹⁾.

В справі ще зазначено про 13 дворів „служителей ратушних“, що раніше консистентів не відбували, а тепер і їх очевидячки прираховано до тих, що відбувають консистенти. Звільнено від консистентів тільки 6 дворів цих ратушних „служителей“ та 6 дворів старшинських; звільнено також 4 двори шевців, що на них (себ-то на старшину та ратушних) чоботи поставляють, 1-го стельмаха, 2-х бондарів, 4-х сотенних „завѣдовцев“, 4-х поковшевників (що ковшове збирають), 2-х осавулів сотенних „домовых“, 2-х поштових комісарів. Разом усіх звільнених від „консистентів“ 31 двір у самім місті Нових Млинах.

Деякі пояснення до системи податку подають різне листування та ордері гетьманів Скоропадського та Данила Апостола про скарги людности з приводу розквартирування салдат та про звільнення поодиноких осіб від повинностей за певні особисті заслуги чи щось подібне. Наприклад, гетьман Данило Апостол видав 23/XII 1731 року універсала про те, що „отъ контентования и постоевъ и протчихъ гражданскихъ и обыкновенныхъ датковъ повинностей были свободны счетчики“ — за те, що протягом цілого 1731-го року працювали на цих посадах (можна гадати, що працювали безплатно). Гетьман Іван Скоропадський видав універсала вдові Івзі Троїцькій „з осиротѣлими дѣтьми“ про звільнення їх від міських податків і від млива з одного каменю на Сеймі та від показанщини й поколющини, звелів усіх цих податків з неї і з її дітей не відбирати; універсала цього видано ще 1/IV 1712 року, але з нього копію додано до справи.

Подано далі в цій справі опис двох сіл, що належали Ново-Млинській сотні, Головеньки та Шабалинова ²⁾. Про с. Головеньку Лазаревський подає такі відомості ³⁾. За перепису 1654 року тут був 51 козачий двір. Генеральне слідство 1730 року Головеньку зараховує до уряду генеральних писарів. 1736-го (у Лазаревського) було козачих ґрунтових дворів 27, убогих та підсусідків 3 двори. Кріпаків рангового писаря М. Турковського ґрунтових 11 дворів, убогих 61 двір та підсусідків 3. В опису 1735 року (в архівній справі)

чинячи способнѣйшими, усѣхъ мельниковъ Ново-Млинскихъ отъ вшелякихъ, не только войсковыхъ но і мѣськихъ уволнаемъ тяжаровъ, меновите отъ браня подеоды, аби теде жаденъ з войскової і мѣское старшини и нѣкто с товарищества помененнымъ Новомлинскимъ мельникамъ кривди чинити и податокъ визначати неважился подъ строгимъ войсковымъ караніемъ приказуемъ...“ Мало не цілком тотожного змісту наведено тут-же другий універсал. Очевидячки ці обидва універсали теж є тільки потвердження універсалу виданого Ново-Млинським мірошникам ще року 1671-го за гетьмана Многогрішного.

¹⁾ В 1780-х роках в Н. Млинах було 50 млинових поставів (у Шафонського „Опис Чернигов. Намѣстництва“).

²⁾ „Следствие с. Головеньки сотни Ново-Млинской по указу войскової генеральной канцелярії сочиненное нами нижеподписавшимися сколько вономъ селѣ мужичихъ дворовъ имѣется въ нижеслѣдующихъ статьяхъ. — 1735 г. мая 10 дня“.

³⁾ Лазаревскій, „Нѣжинскій полкъ“.

зазначено людности: малоґрунтових — 14 дворів, що мають коней 21 та волів 25; „нищетныхъ имѣющихъ тягло“ — 19 дворів, що мають 16 коней та 8 волів. „Нищетныхъ и пѣшихъ“ — 49 дворів. Всього „посполства“ 82 двори та „осѣлихъ въ подсосѣдкахъ“ 2 двори. „Слѣдствие“ с. Шабалинова складено 6/V того-ж року. У Лазаревського зазначено, що за ревізії 1736 року в Шабалинові було „козаків ґрунтових 25 дворів, убогих 34 і підсусідків 2 двори; кріпаків підскарбія Андрія Марковича ґрунтових 9 дворів, убогих 53 дв., підсусідків 32 двори. Слѣдство наведене в архівній справі року 1735 зазначає в Шаб. малоґрунтових 9 дворів; коней вони мають 13, а волів 10. „Нищетныхъ“, що мають тягло — 19 дворів; коней у них 16 та волів 5 ¹⁾. „Весьма нищетныхъ и пѣшихъ“ теж 19 дворів. Нарешті, підсусідків посполитих 20 дворів. А всіх дворів у Шабалинові „з хатами“ — 67 ²⁾.

Самий перелік податку пояснюють таблиці 1735 р. (справа № 17876; до кн. Шаховського надсилаються разом з донесінням від 3 травня 1735 р. зведені таблиці про розмір порціонного та раціонного (ґрішми, а не нату-рою) податку з кожної групи дворів, відповідно до їхньої заможности).

Таблиця № 1.

Подлуг расположения Города Новихъ Млиновъ	Прежняго					Нинѣшняго					Примѣтка (за Лазаревським)		
	По ревізії 1734 г.	Порції	Надежало братъ	Брано по- мѣсячно	В переборе	По осмотру дворов. тягло	Порції	Рації	Надежало взимать	В переборе	Числа дворів за описом 1736 р.		
											Козачих	Кріп.	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
Можнихъ	5	—	—	—	—	3	3	1	—	—	} 14	41	
Середнеможн.	8	—	—	—	—	23	7	2	—	—			} 16
Малоґрунтов	43	—	—	—	—	24	4	1	—	—	} 53	365	
Нищетнихъ	275	—	—	—	—	60	5	1	—	—			} 53
Весьма убогих	—	—	—	—	—	284	24	4	—	—	} 14	—	
Мужчинъ подсосѣдковъ	79	—	—	—	—	33	2	1	—	—			} 14
Итого за м-цъ .	410	66	22—11	41—84	19—13	453	45	10	24,7	17,76	97	406	
Всього за 6 м-цевъ	Руб.	—	—	132	251	118	—	—	—	112	138		
	Коп.	—	—	66	04	38	—	—	—	95	9		

¹⁾ Трапляється декілька дворів, що мають не по два, а по одному воліві. Можна гадати, що такий господар їздив одним волом-бовкуном, бо це за Сеймом практикується ще й тепер. П. Н.

²⁾ Зазначений опис Новомлинської сотні року 1735-го підписали „сіятельства нижайшіе рабы и подножки — атаман і сотник наказний Петро Мацеєнко, вїйт Якубов... та бурмістер Антонов Иван“ і послано його згідно з наказом Генер. К-рії від... квітня 1734 року, на ім'я Олексія Івановича Шаховського.

Таблиця II.

Подлугъ расположения	Прежняго					Нынѣшняго					Примітка (за Лазаревським)	
	По ревизіи 1734 г.	Порції	Надежало взимать	Брано по мѣсячно	В переборе	По осмотру дворовое число	Порції	Рації	Надежало взимать	В переборе	Число дворів за описом 1736 р.	
											Козачих	Кріп.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
З села Головеньки												
Можнихъ	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	} 27	} 11
Малогрунтовихъ	—	—	—	—	—	14	2	пол.	—	—		
Нищетныхъ	76	—	—	—	—	19	2	1	—	—		
Весьма убогихъ	—	—	—	—	—	49	4	—	—	—	} 3	} 3
Итого помѣсячно . . .	94	24	8—12	15—58	7—45	82	8	1 с пол.	4 р. 3 к.	11.55		
Всего за шесть мѣ-ев	Руб.	—	—	48	93	44	—	—	—	20	73	
	Коп.	—	—	72	48	76	—	—	—	29 ² / ₄	18 ¹ / ₄	

Таблиця III.

Подлугъ расположения.	Прежняго					Нынѣшняго					
	По ревизіи 1734 р.	Порції	Надежало взимать	Брано по мѣсячно	В переборе	По осмотру дворов. число	Порції	Рації	Надежало взимать	В переборѣ	
Села Шабалинова											
Можнихъ	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Малогрунтовихъ	—	—	—	—	—	9	2	1	—	—	
Тяглихъ	—	—	—	—	—	19	2	1 с пол.	—	—	
Весьма убогихъ	35	—	—	—	—	39	4	—	—	—	
Итого помѣсячно . . .	40	8	2—68	4.68	2	67	8	2	4.48	20	
Всего за шесть м-цев.	Руб.	—	—	16	28	12	—	—	—	20	7
	Коп.	—	—	08	08	—	—	—	—	58	50
Итого всего перебору (певно по всій Ново-Млин. сотні)	Коп.	—	—	197	372	175	—	—	—	155	218
	Руб.	—	—	46	60	14	—	—	—	62 ² / ₄	77 ¹ / ₄

В цих таблицях, як бачимо, зазначено: скільки покладено порціонного податку року 1734 по ревизії „комісарами глуховськими“, скільки покладено та скільки зібрано тепер, себ-то року 1735-го, і нарешті скільки в наявності „по осмотру“ виявилось яких дворів.

Таких таблиць подано три: про Н. Млини, Головеньку та Шабалинів.

Окрім цього підсумку зроблено підсумок загальний про недоплатки та перебір разом: „Всього недоимки и перебору въ селахъ Головеньке и Шабалинове и Новыхъ Млинахъ — 268 р. 50 к.“.

Аналізуючи вищенаведені три таблиці, бачимо:

1. Що в с. с. Головенці та Шабалинові перебір (графа б) був що-місяця однаковий, а в м-ку Н. Млинах 19 крб. 13 коп. і менше, але теж близький у середньому до 19 крб.

2. Що проти норми, вказаної в ревізії, перебрано року 1734-го 175 крб. 14 коп., себ-то 88,7% і в 1735 році теж перебрано 218 кар. 77 1/4 коп., себ-то до 142%.

3. Підсумки „що належало“ (графа 10) взагалі пораховано невірно.

Що-до розміру податку, то з наведених попереду даних можна встановити, що одну порцію оцінювано в Новомлинській сотні року 1735-го мало не однаково — в місті й у селі, а саме: в Н. Млинах 33 5 к., в Головеньці — 33,8 коп., а в Шабалинові 33,5 коп. Рація в містечку коштувала трохи дорожче ніж у селах, а саме в Н. Млинах 90 коп., а в селах — 88 коп.

Року 1734 в Ново-Млинській сотні збирано тільки порції, а 1735-го року стали збирати ще й рації. На один двір припадало:

Таблиця IV.

Категорія заможности	В Нов. Млинах			В Головеньці			В Шабалинові			Пересічно в сотні
	порц.	рації	На суму	порц.	рації	На суму	порц.	рації	На суму	
Посполиті:										
Заможн. двір	1	0,33	65 к.	—	—	—	—	—	—	65 к.
Середньоможн.	0,29	0,087	18 к.	—	—	—	—	—	—	18 к.
Малограунтов.	0,17	0,041	9,33 к.	0,14	0,036	7,90 к.	0,22	0,55	12,21	9,81 к.
Нищетний	0,0833	0,0166	4,28 к.	0,10	0,053	8,04 к.	0,10	0,052	7,97	6,75 к.
Весьма убог.	0,0845	0,0140	4,09 к.	0,08	—	2,68 к.	0,10	—	3,35	3,35 к.
Підсусідок	0,066	0,033	4,77 к.	—	—	—	—	—	—	4,77 к.

Нижченаведені таблиці склав я, щоб з'ясувати цю справу про принцип оподаткування в Ново-Млинській сотні. Виявляється, що принцип оподаткування в місті був трохи інший ніж на селах. Слідство показує, що в селах Головеньці та Шабалинові зовсім немає господарів, що мають гуральні, казани або що „промислом купецким бавяться“.

Нижчеподана таблиця (V) показує нам, що до категорії заможних зараховано 3-х (новомлинських) господарів, хоч у них і немає волів цілком, а один із них то навіть і коней не має.

Очевидячки, воли та коні це не характерна прикмета й вона не виявляє ступеня заможности. Основна праця Новомлинської заможної групи господарів це гуральництво й торгівля.

Таблиця V.

Категорія заможности ¹⁾	Скільки є таких дворів	Чи торгують	Чи мають землю	Мають пересічно на двір		
				казанів	коней	волів
Заможних	3	торг.	мають	3	2	—
Середньозаможн., півгрунт, мало- грунтових	46	торг.	мають	0,8	1,8	0,8
Нищетних, кінних і волових, що мають тягло	169	ні	ні	0,12	0,6	0,5
Дуже вбогих, піших і вдів	325	—	—	—	—	—
Підсусідків	57	—	—	—	—	—

Виявляється, що в Шабалинові зазначено більший податок з середніх категорій, аніж у с. Головеньці та в м. Н. Млинах, особливо високо оподатковано малогрунтових і нищетних. Але насправжки це змінювалося (розмір перебору в різних поселеннях—табл. VI остання графа).

НОВІ МЛИНИ:

Таблиця VI.

Назва категорій	Число дворів	Число порцій	На суму		Число рацій	На суму		Припадає на двір	Пересічно на двір	
			Руб.	коп.		Руб.	коп.		Налс- жало	Брато
Можних	3	3	1	05	1	—	90	65 к.	—	—
Середньоможних	23	7	2	64	2	1	80	18 к.	—	—
Півгрунтових	24	4	1	34	1	—	90	9,33 к.	—	—
Нищетних	60	5	1	68	1	—	90	4,3 к.	—	—
Дуже вбогих	284	24	8	04	4	3	60	4,09 к.	—	—
„Мужчинь подсуєдковъ“	33	2	—	67	1	—	90	4,77 к.	—	—
Разом	453	—	15	42	—	9	—	—	5,39 к.	9,2 к.
С. Головенька:										
Можних	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Малогрунтових	14	2	—	67,6	1/2	—	44	7,9 к.	—	—
Нищетних	19	2	—	67,6	1	—	88	8,2 к.	—	—
Дуже вбогих	49	4	1	35	—	—	—	2,7 к.	—	—
Разом	82	—	2	50,2	—	1	32	—	4,6 к.	19 к.
С. Шабалині:										
Можних	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Малогрунтових	9	2	—	67	—	—	44	12,3 к.	—	—
Нищетних та тих, що мають тягло	19	2	—	67	1	1	32	10,4 к.	—	—
Дуже вбогих	39	4	1	34	—	—	—	3,4 к.	—	—
Разом	67	—	2	68	—	1	76	—	6,6 к.	7 к.

¹⁾ Щоб з'ясувати, що визначає термін „заможний“, чи „можний“, так само „промислом купецким бавячийся“, можна, гадаємо, для першої половини XVIII в. скористуватися такою вказівкою: року 1763 15/VII Розумовський видав універсала про необхідність зробити новий перепис людуности і між иншим, вказуючи на хиби попередньої ревізії, зробленої року 1734 8/VIII, каже, що до можливогрунтових зараховували й купців, „им'ющих товару свого до 1000 руб“, а середньогрунтових прирівнювали до тих, що середнього розміру промисел мають і т. п. (ВБУ, Рукопис. від., підвід. докум. № 5912).

Коли ми перейдемо до питання, як саме й хто визначав категорію заможности, то виявиться, що глухівські комісари відносили деякого з господарів, що мають землю, до вищої що-до заможности категорії, ніж місцева сотенна влада. Це наочно ілюструє така таблиця про число дворів.

Таблиця VII.

У Нових Млинах:		За ревізією 1734 року	Навсправжки за окладом року 1735-го
1. Заможних	} грунт мають	5	3
2. Середньозаможних		8	23
3. Малоґрунтових		43	24
Разом:		56	50
У с. Головеньці:			
1. Заможних		18	—
2. Малоґрунтових		—	14
Разом:		18	14
У с. Шабалинові:			
1. Заможних		5	—
2. Малоґрунтових		—	9
Разом:		5	9
Всього		79	73

Можливо, що тут позначивсь процес концентрації земель у руках окремих власників та дальшого збільшення бідняцької безземельної людности. Ця зміна відбулася протягом такого недовгого часу (одного року), то це можна пояснити почасти суб'єктивним підходом до визначення категорії заможности, а так само й інтенсивністю процесу суспільної диференціяції в 30-х роках XVIII в.

Загальне збільшення дворів незаможної людности в Ново-Млинській сотні, тимчасом як заможних зменшилося, показує нам таблиця.

Таблиця VIII.

	Року 1734-го			Року 1735-го		
	Н. Млини	Голо- венька	Шабалин.	Н. Млини	Голо- венька	Шабали- нів
Нищєтних	275	77	—	60	19	19
Дуже вбогих	—	—	35	284	49	39
Піших і підсусідків	79	—	—	33	—	—
Разом	354	77	35	377	68	58
	466			503		

б) Конотіпська та Попівська сотні на Посейм'ї.

Не вважаючи на те, що, як відновлено гетьманство року 1750, з України виведено деякі московські полки, загальна кількість порціонного та раціонного податку на Україні де-далі збільшується. Зокрема на Низовому Посейм'ї, що одну з сотень території його ми попередю проаналізували, цей податок теж збільшивсь (див. про це далі). На жаль, ми не маємо для сотні Батуринської матеріялу аналогічного нижченаведеному, але гадаємо, що норми та практика оподаткування в сотнях суміжних з нею мало в чім різнилися і те, що ми бачили раніш у Ново-Млинській сотні 1735 р., так і нижченаведених Конотіпській та Попівській 1753 р., можна прикласти й до сотні Батуринської.

Щоб схарактеризувати справи про порції та рації в Конотіпській та Попівській сотнях, наведемо далі відомості з року 1753-го ¹⁾.

Хоч з кінця 1720 років до початку 1750-х років і кількість московського війська на Україні, можливо, зменшилася і норми, як загальні, так і персональні, змінилися, але в справі збирання податків на утримання московського війська, як побачимо далі, ще багато залишилося попередньої практики та принципів, зокрема що-до нерівномірного оподаткування козачої й посполитої людности та взагалі більшого (пропорційно) оподаткування бідніших ніж заможніших. У згаданій збірці рукописів Лазаревського наведено два реєстри: один, очевидячки, козачої людности (реєстри без заголовків) і другий посполитої. Козачий реєстр має такий зміст.

„Каких мест сотни Конотопской“	Нищетних			„Крайне нищетных“			Разом усіх			Підсусідків		
	Хат	Порцій *	Рацій *	Хат	Порцій	Рацій	Хат	Порцій	Рацій	Піших	Рублі	Копійки
„Въ м-кѣ Конотопѣ за исключ. погорѣлихъ“ .	40	2..	2..	302	10..	10..	342	12..	13..	24	—	96
с. Верьовка	32	2..	2..	20	52	3..	3..	1	—	4
с. Семьянѣвка	5	30	1..	1..	35	1..	1..	5	—	20
с. Озаричі	8	6	14	—	—	—
с. Гути	4	1	5	—	—	—

В реєстрі посполитському м. Конотопа визначніші платники порцій та рацій були такі:

¹⁾ Витяги з реєстрів, що їх ми використовуємо з рукописної збірки Лазаревського, не мають повного заголовку, але з деяких даних у тексті можна гадати, що вони складені на підставі ревізії 1753 року. В. Б. У., збірка Лазаревського № 37 та 53, т. 2. ст. 104 і далі.

^{*}) У цих графах поруч із цілими порціями і раціями подані і різноманітні частки їх, як от $\frac{1}{24}$, $\frac{1}{10}$, $\frac{1}{96}$, так змінювалися одні частки. Щоб не ускладняти таблиць, я не подаю цих часток, ставлячи там, замість них, кілька точок (в таблицях на стор. 191—193).

„Каких мѣст и владѣній сотни Коноптоской“	Малогрун- тових			Нищетних			„Крайне нищетних“			Разом усіх		
	Хат	Пор- цій	Рацій	Хат	Пор- цій	Рацій	Хат	Пор- цій	Рацій	Хат	Пор- цій	Рацій
М-ка Конопта ген. судді Кочубя	2	—	—	19	2..	2..	143	9..	9..	164	12..	12..
б. т. Дан. Кандиби	—	—	—	—	—	—	36	2..	2..	35	—	—
б. т. Як. Требинського	—	—	—	—	—	—	23	1..	1..	23	—	—
б. т. Федора Костенець- кого	—	—	—	—	—	—	24	1..	1..	24	—	—
б. т. Ів. Костенецького	—	—	—	—	—	—	11	11	—	—
Вдови сотн. Костенець- кого	—	—	—	—	—	—	21	1..	1..	21	—	—
„Разных козаков Коно- топских“	—	—	—	—	—	—	56	3..	3..	56	—	—
Инших власників, що ма- ють від 1 до 10 хат	—	—	—	—	—	—	114	(Та-ж норма)		114	—	—
Разом у м. Конопті	2	—	—	19	—	—	428	—	—	449	—	—

У селах Конотіпської сотні визначніші платники консистенського податку за своїх підданих були такі:

„Каких мѣст и владѣній“	Малогрун- тових			Нищетних			„Крайне ни- щетних“			Разом усіх		
	Хат	Пор- цій	Рацій	Хат	Пор- цій	Рацій	Хат	Пор- цій	Рацій	Хат	Пор- цій	Рацій
с. Верьовка:												
б. т. Ів. Костенецького	—	—	—	5	38	3..	3..	43	3..	3..
с. Семянівка:												
б. т. Ів. Гамалії	—	—	—	18	2..	2..	42	4..	4..	60	6..	6..
б. т. Дан. Кандиби	—	—	—	—	—	—	10	10
с. Озаричі:												
Мнр. Батурия-Крупницького	—	—	—	5	8	13	1..	1..
с. Гути:												
Гетьмана Розумовського	—	—	—	—	—	—	8	8
с. Стара:												
Полковника Неплюева	—	—	—	—	—	—	9	9
Инших дрібних власників у всіх вищеназваних селах (мають від 1 до 8 хат)	—	—	—	—	—	—	47	Та-ж норма		47	Та-ж норма	
Разом	—	—	—	28	—	—	162	—	—	190	—	—
Всього в сотні Конотіпській	2	—	—	47	—	—	590	—	—	639	—	—

У КОЗАЧИМ РЕЄСТРІ СОТНІ ПОПІВСЬКОЇ¹⁾.

Назва сіл	Козаків нищетних			„Крайне нищетних“			Разом усіх			Підсусідків		
	Хат	Порц.	Рац.	Хат	Порц.	Рац.	Хат	Порц.	Рац.	піших	Руб.	Коп.
1. С. Попівка	71	5..	5..	157	6..	6..	228	11..	11..	12	—	48
2. С. Шаповалівка	11	48	1..	1..	59	2..	2..	5	—	20
3. С. Соснівка	27	2..	2..	53	2..	2..	80	4..	4..	3	—	12
4. С. Підлипне	9	72	2..	2..	81	3..	3..	11	—	44
Всього в сотні	118	—	—	330	—	—	448	—	—	31	1	24

В реєстрі посполитському:

Назва сіл і власників	Малогрун- тових			Нищетних			„Крайне нищетних“			Разом усіх		
	Хат	Порц.	Рац.	Хат	Порц.	Рац.	Хат	Порц.	Рац.	Хат	Порц.	Рац.
С. Попівка:												
„Его Ясновельможности п. Гетьмана“	—	—	—	17	2..	2..	64	5	5	81	7..	7..
Різних власників	—	—	—	—	—	—	16	16	1..	1..
Козаків попівських (піддані козачі!)	—	—	—	—	—	—	22	1..	1..	22	1..	1..
С. Шаповалівка:												
Різних власників (від 1—до 5 хат)	—	—	—	—	—	—	8	8
Сотника конотіпського Костенецького	—	—	—	—	—	—	5	5
С. Соснівка:												
осаула Журавки	5	1..	1..	13	2..	2..	28	2..	2..	46	5..	5..
б. т. Ів. Костенецького	—	—	—	—	—	—	8	8
Козаків соснівських	—	—	—	—	—	—	12	12
С. Подлипне:												
„Его Ясновельможности п. Гетьмана“	—	—	—	24	—	—	46	—	—	70	6..	6..
Козаків с. Підлипного	—	—	—	—	—	—	4	—	—	4	—	—
Всього	5	—	—	54	—	—	213	—	—	272	—	—

¹⁾ Як і в попередніх таблицях, на сс. 191, 192 і тут залишається практика щодо часток орцій та рацій.

З вищенаведених даних про збирання порцій та рацій з людности Конотіпської та Попівської сотень од хати виводимо такі пересічні дані:

Категорії	З козаків		З посполитих	
	Конотіпська сотня	Попівська сотня	Конотіпська сотня	Попівська сотня
Малогрунтові	—	—	0,265	0,265
Нищетні	0,073	0,077	0,11—0,127	0,16
Крайне нищетні	0,034	0,038	0,065	0,080
Пересічно	0,041	0,047	0,076	0,091

Отже в данім випадкові ми маємо: взагалі оподаткування переважно накладалося на посполиту піддану людність, але крім того й окрема господарча посполитська категорія, що рівна заможністю відповідній козачій категорії, платила пересічно податку більше ніж категорія козака. Тимчасом як нищетні козаки платять од хати 0,073—0,077 порції та рації, посполиті платять 0,11—0,16 порції та рації. Коли „крайне нищетні“ козаки платять 0,034—0,038 порцій та рацій, посполиті платять 0,065—0,080. Те-ж саме ми бачимо і в пересічних нормах: козака 0,041—0,047, посполитська — 0,076—0,091.

Окрім того наведені сотні теж різняться що-до розміру норми податку. Попівська сотня оподаткована по всіх категоріях вище від Конотіпської, як це наочно видно з наведеної попереду таблиці.

Наведені уривки з справ Чернігівського та Ніженського полків показують, як вчисляли відповідно до кількості військ загальну суму порцій та рацій, як вчисляли кількість місцевої людности, як перевіряли звільнення окремих осіб та складали нарешті загальну відомість збору порцій та рацій¹⁾.

Перед тим як зробити деякі загальні висновки, треба ще розглянути відомість збору порцій 1753 р. (Подана на наступній стор.).

Згідно з цим „табелем“, року 1753-го порцій припадало на кожен двір, взагалі козачий чи посполитський, така кількість:

	Число порцій	На суму (в коп.)	Разом з раціями на суму (в коп.)
З можногрунтового	1	33,6	67,2
„ середньозаможного	0,5	16,8	33,6
„ малогрунтового	0,25	8,4	16,8
„ нищетного“	0,137	4,6	9,2
„ „крайне нищетного“	0,0625	2,1	4,2
„ підсусідка кінного	0,0446	1,5	3,0
„ підсусідка пішого	0,0297	1,0	2,0

¹⁾ Додам тут, що коли певна кількість дворів платила певну ту-ж саму частку порції чи рації кожен, тоді в відомостях вираховували оцю основну суму, писали її і поруч з нею писали, не додаючи до неї, інші частки порції чи рації з поодиноких дворів, як $\frac{1}{10}$, $\frac{1}{48}$, $\frac{1}{90}$ і т. и.

Рацій стягувано стільки-ж як і порцій, отже до суми порцій ми додаємо ще ціну рацій у відповідній кількості на двір. Рація коштувала приблизно вдвоє дорожче за порцію (четверть вівса близько 40к. та 25 п. сіна коло 25 коп.). Таким чином, щоб вивести загальну суму консистентського податку з двору, вартість порцій треба помножити на 2.

Порція і рація були натуральний податок і містили в своїм складі певну кількість речей: на одну порцію в місяць видавали борошна 2 четверики, крупів гречаних, просяних, ячних або вівсяних 1 гарнець і соли 2 фунти. На одну рацію вівса 1 четверть та сіна 25 пудів на місяць ¹⁾. Отже і ціна порції і рації на місяць залежала від ціни цих продуктів, але ціна „казенна“, якою виплачували людині за продукти, не так мінялася, була більше-менше постійна, незалежна від частих змін цін на місці.

Переводити натуральну порцію і рацію на гроші почали задовго перед 1767 р. у багатьох випадках, надто в ті роки, коли військо не стояло на квартирах, а було або в походах, або на форпостах. Збирання й видачу порцій та рацій грішми бачимо і в 1720-х і 1730-х роках і пізніш.

Ціна порції протягом 1725—60 років доходила до 50 к., але найчастіш була 33,5 коп., а ціна рації від 90 к. до 1 карб. Виплачуючи, заміняли іноді рації порціями, за одну рацію стягувано або видавано 2 порції. Коли треба було видати 2 порції і 1 рацію грішми, платили 75 коп. як за 1 порцію, так і за 1 рацію.

Розмір порції і рації з одиниці оподаткування де-далі збільшувався протягом 1-ої половини XVIII в., причому з посполитих брали вдвоє більше ніж з козаків. По всій Гетьманщині консистентський податок збільшився за 1740—1770 роки на 117%, зокрема на Низовім Посейм'ї за 1735—1753 на 55—56%.

На підставі вищенаведених даних ми можемо скласти таку таблицю, як зростав порціонний та раціонний податок на кожен посполитий двір ²⁾:

Категорія заможности	1735 р.		1753 р.		1755 р.	
	Порцій	Рацій	Порцій	Рацій	Порцій	Рацій
Заможний двір	1	0,33	—	—	—	—
Середньозаможний	0,29	0,083	—	—	—	—
Малогрунтовий	0,17	0,041	0,265	0,265	0,310	0,281
Нищетний	0,0333	0,0166	0,130	0,130	0,142	0,140
„Крайне нищетний“	0,0845	0,0140	0,073	0,073	0,0781	0,070
	Низове Посейм'я				Прилуцький полк	

¹⁾ Черніг. Кр. Арх., Книги ордерів гетьм. Розумовського 1763 № 325, ст. 491—5. Чолобитна підполк. Семенова 1760 р.

²⁾ Козаки платили вдвоє менше, а підсусідки грішми 4 к. від пішого двору.

Т А Б Е Л Ь Г Е

о числѣ показанном в ревѣзіяхъ на нынѣшній 1753 годъ сочиненныхъ во всехъ полкахъ всехъ ставинной долѣ) и посполитскихъ такожъ подсосѣдковъ по положенному на нихъ денежному окладу ежемѣсячно въ лѣтніе сего года мѣсяцы апрѣля съ 15-го октября по 15 число

ЗВАНІЕ ПОЛКОВЪ	I статья. Знатного промысла и можногрун- товыхъ з едного двора една порція.		II статья. Средняго промысла и средне-грун- товыхъ з двоухъ дво- ровъ една порція.		III статья. Малого промысла и малогрунтовыхъ съ четы- рехъ дворовъ и без- дворныхъ хатъ една порція.				IV статья. Нищетныхъ з семи одной четѣ по одной тридцать второй долѣ дворовъ и бездворныхъ хатъ една порція.			
	Дворовъ	Съ тѣхъ дворовъ порцій	Дворовъ	Съ тѣхъ дворовъ порцій	Дворовъ	Бездворныхъ хатъ	Итого дворовъ и бездворныхъ хатъ	З нихъ порцій	Дворовъ	Бездворныхъ хатъ	Итого дворовъ и бездворныхъ хатъ	З нихъ порцій
В Лубенскомъ . .	—	—	8	4	288	—	—	72	4615	384,5	4999,5	686,5
„ Прилуцкомъ . .	1	1	3,5	1...	146	—	—	36,5	3047	716,5	3763,5	516
„ Стародубскомъ .	—	—	10	5	344,5	—	—	86...	7192,5	75,5	7268	998...
„ Подтавскомъ . .	3	3	19	9	60	6	66	16	1373	60	1433	196
„ Черниговскомъ .	2	2	—	—	46	—	—	11	2004	19	2023	277
„ Нѣжинскомъ . .	2	2	14	7	103	—	—	25	5028	16	5044	692
„ Кіевскомъ . . .	—	—	3	1	41	—	—	10	947	12	960	131
„ Переяславскомъ.	—	—	5	2	126	—	—	31	808	155	963	132
„ Миргородскомъ .	—	—	6	3	129	—	—	32	2654	477	3131	430
„ Гадяцкомъ . .	1	1	20	10	268	—	—	67	2196	164	2360	324
Итого . .	9	9	90	45	1555,5	6	1561,5	390,5	29865	2080	31946	4387

1) В. Б. У., Рукоп. збірка Лазаревського. „Матеріали до історії Конотопської сотні“ № 53.

2) Крапками скрізь позначаємо ті місця, де стоять дробі менші од 0,5.

Н Е Р А Л Ь Н А Я

тейных дворовъ и бездворныхъ хатъ козачимъ подпомощичимъ (съ виключеніємъ оныхъ поло- по полкамъ и всего довелось по генеральному расположенію выстачать на консистентовъ по всѣхъ порцій, о чемъ всемъ явствуеть ниже сего, сочинена 1753 г. мая 16 дня ¹⁾).

V статья. Крайне нищетныхъ дворовъ и бездворныхъ хатъ з шестнадцати една порцій.				Всего всѣхъ статейныхъ дворовъ и бездворныхъ хатъ	Со всѣхъ статейныхъ дворовъ и бездворныхъ хатъ всѣхъ порцій	Число подсусѣдковъ конныхъ и пѣшихъ и сныхъ съ кон- ного по копѣйки с полу, а съ пѣшого по копѣйки, всѣхъ денегъ и за оніе деньги по статейной цѣне всѣхъ порцій.					Всего со всѣхъ статейныхъ дворовъ и за деньги съ подсусѣдковъ всѣхъ порцій.
Дворовъ	Бездворныхъ хатъ	Итого дворовъ и бездворныхъ хатъ	З нихъ порцій			Конныхъ	Пѣшихъ	Рублей	Копѣекъ	Порцій	
9818	4713	14531	908 ²⁾ ..	19827	1670....	16	959	9	83	29..	1700..
3871.5	4055	7926,5	495...	11840,5	1051,5...	9	422	4	35,5	13	1064,5
5204,5	11335	16539,5	1033,5...	24162	2123	2	81	—	84	2	2125,5
6427	3632	10059	628	11581	804	85	243	3	70	11	865
11634	1562	13196	824	15267	1116	25	840	8	77	26	1142
14633	2227	16860	1053	22025	1781	81	1043	11	64	34	1816
7163	2475	9638	602	10644	746	4	159	1	65	5	751
4387	4022	8409	525	9504	692	16	545	5	69	17	709
2754	8047	10801	675	14068	1140	153	1016	12	45	37	1177
1742	5037	6780	423	9429	825	11	380	3	96	11	837
67635	47106	114741	7171	148347	12602	402	5688	62	91	187	12190,5

Після того, як заведено рублевий оклад замість збирання натурою, справа трохи спростилася, але як ця реформа позначилася на добробуті самих платників, та чи збільшився чи зменшився податок взагалі в останній чверті XVIII століття, до цього питання ми ще маємо повернутися іншим разом. Маємо підстави гадати, що через заведення рублевого податку становище людної могло й погіршати, надто по тих районах, які не мали десь поблизу ринку для збуту своїх сільсько-господарчих продуктів.

ДОДАТОК.

СКАРГИ НА ЗБИРАННЯ ПОРЦІЙ.

Року 1722, 7-го листопада, фон Вейзбах пише до обозного та полковника прилуцького в справі порцій та рацій. „Доносиць нам господар нашъ Богдан Михайлов, что в прошлой зимовой квартири в селѣ Мамаевцѣ стояло 4 порции и 4 рации, а въ селѣ Раскахъ было 14 порцей и 14 рацей, а нинѣшнего году на зимовую квартиру въ прибавокъ поставлено по указу вашему въ Мамаевку 6 порцій и 6 рацій, а въ Раскахъ 13 порцей и 13 рацей“. Далі Вейзбах докоряє, що полковник „так грубіянско с ним поступил“, коли взагалі на Україні число порцій і рацій не збільшено; загрожує полковникові арештом і наказує консистентам виступити з Мамаївки ¹⁾).

Підполковник Олексій Семенів мав маєтки в с. Березоточі, х. Шепенезькому та х. Путивцьовому Лубен. сотні і, не живучи сам, виплачував порції та рації за своїх тутешніх підданих. Року 1760-го на нього накладено було більше, ніж попереднього року. В чолобитній на ім'я гетьмана Семенів подає дві копії з білетів з Лубенської канцелярії на податок. Він не тільки зазначає, що йому збільшено порції та рації, але наводить за-для порівняння і дані про оподаткування інших власників та груп людної в Березоточі: зазначено тут — козаків, далі підданих підполковника Семенова, підданих бунч. тов. Кулябки, різних власників, підсусідків. Чолобитна вичисляє оподаткування окремих груп за 1759 і 1760 р. — порції та рації зокрема і робить висновок, що всім зменшено, тільки він один, Семенів, має збільшення оподаткування: „и тако всякий год, что хотя налагають, снимая съ родственников и пріятелей своихъ, а ежелибъ прибавка какая была генерально, тобъ и на всѣхъ прибавить надлежало, но с Кулябки снято, (а) на меня положено“. Так обвинувачує чолобитна податкових урядовців ²⁾).

¹⁾ ВБУ, Рукописна збірка Лазаревського № 38.

²⁾ Черніг. кр. арх., книга ордерів гетьм. Розумовського за 1763 р. № 325, ст. 491—5.